

A magyar középiskolai történelem-oktatásban sajnálatos, ugyanakkor bizonyos szempontból érthető módon is, erőteljesen alulreprezentáltak a társadalom- és gazdaságtörténeti témák. Az utóbbi két történeti részdiszciplína elemzései nélkül azonban nehezen érthetőek bármely történeti korszak átfogó fejlődési tendenciái. Mindezek mellett további problémaként jelentkezik, hogy a Magyar Királyság kora újkori gazdaság- és társadalomtörténetében általában nem kap kellő figyelmet a Kárpát-medencének a (közép-)európai gazdasági rendszerben történő pozícionálása. Ahhoz viszont, hogy megfelelő képet nyerhessünk a térség gazdasági viszonyairól, elengedhetetlen, hogy el tudjuk helyezni a Magyar Királyságot a szélesebb értelemben vett kontinentális gazdasági rendszerben.

A korai kapitalista gazdasági struktúra jelentős átalakulási folyamaton ment keresztül a 15. század második fele és a 17. század első évtizedei között. A 16. században és a 17. század első felében a közép-európai kereskedelmi és hitelforgalom a németek és az itáliaiak kezében összpontosult. A világgazdaságban zajló koncentrációs folyamatok nem csak a tőkeösszpontosítás szintjén voltak érzékelhetőek. A folyamat regionális szinten is kimutatható: a kereskedelmi- és a pénzforgalomnak egy gazdasági régió belül néhány kiemelkedő gazdasági jelentőségű város lett a központja. A közép-európai térségben ilyen központ volt Nürnberg, Augsburg, Prága és Bécs, továbbá Breslau (ma Wrocław, Lengyelország) és Krakkó. A két legjelentősebb délnémet bankházzól Fugger-Welser korszaknak elnevezett időszakban (1470-1560) érte el csúcspontját a délnémet kereskedők gazdasági hatalma.

A magyar városhálózat a kora újkorban sajátos fejlődési tendenciát mutatott: az oszmán előrenyomulás miatt jelentőségüket veszítették az ország középső területein elhelyezkedő városok; a kárpát-medencei városhálózat nem tudott olyan gazdasági központot felmutatni, amely egyenrangú lett volna a fent említett közép-európai centrumokkal. A Magyar Királyság azonban számos olyan termékkel vett részt az európai gazdasági körforgásban, amelyekre alapvető szüksége volt a szomszédos térségeknek. Mindemellert a Kárpát-medence jelentős felvevőpiacként, valamint tranzit-térségként is funkcionált. A Kárpát-medence kedvező gazdasági lehetőségei miatt a délnémet és az itáliai kereskedők folyamatosan törekedtek arra, hogy üzleti kapcsolatokat építsenek ki keleti irányba. Mindebből az következett, hogy – a bizonytalan magyarországi politikai helyzet miatt – rá voltak kényszerülve arra, hogy kiterjedt üzleti hálózatot tartsanak fenn a nyugat-magyarországi üzleti szereplőkkel. Összefoglalva tehát a kora újkori magyar gazdaság a politikai széttöredezethez ellenére szervesen integrálódott az európai gazdasági rendszerbe.

A 16. században megszilárdult a kontinentális régiók kölcsönös gazdasági függősége, a globalizálódó gazdasági rendszer ilyen irányú fejlődési tendenciáját a kárpát-medencei hatalmi változások (az ország három részre szakadása) jelentős mértékben nem tudták megzavarni. Elég itt csak arra gondolnunk, hogy a magyar mezőgazdaság meghatározó ága, az exportra termelő marhatenyésztés termelési bázisát döntően az oszmán fennhatóság alá tartozó alföldi területek adták. A nyugati irányokba kihajtott marhaállományt a Habsburg fennhatóság alatt álló Magyar Királyságon áthaladva értékesítették az itáliai, osztrák, délnémet és cseh-morva területeken. Az európai gazdasági rendszerbe illeszkedve a korabeli magyarországi import legnagyobb hányadát ipari árucikkek képezték: textíliák, posztóféleségek, selymek, továbbá fém használati cikkek, kések, fegyverek, kisebb részben

pedig fűszer és gyümölcsök stb. Az export legfontosabb elemei az agrártermékek (élőállat, állatbőr, bor), illetve a bányászati nyersanyagok voltak.

A délnémet, az osztrák, az itáliai, valamint a magyar gazdasági térség kapcsolata sajátos színezetet nyer, amennyiben a kereslet-kínálat összefüggésében vizsgáljuk. Nem jelenthető ki, hogy egyik a másiknak kizárólagosan felvevő piaca lett volna, hiszen mindegyik nagyrégió olyan árucsoportokkal vett részt a forgalomban, amelyekre valamely másik térségnek nagy szüksége volt. A németek által forgalmazott textilipari és egyéb ipari termékeknek vagy az osztrák vasnak és fémárúknak a magyar területek, a magyar marha számára pedig a német, az osztrák és az észak-itáliai régiók voltak a felvevőpiacok. Fontos hangsúlyozni, hogy a német és az észak-itáliai térség legalább olyan mértékben rá volt utalva erre az üzleti hálózatra, mint ahogyan a magyar. Ezt támasztja alá többek között, hogy a magyar területeken időről időre bekövetkező marhavész minden esetben súlyos ellátási nehézségeket okozott a német területeken, Bécsben, vagy Velencében. Az oszmán előrenyomulás, az 1530-as években a magyarországi polgárháborús helyzet, később a tizenöt éves háború harcai, Bocskai és Bethlen Habsburg ellenes hadjáratai pedig komoly aggodalmat váltottak ki a nürnbergi és az augsburgi posztókereskedők körében, ugyanis egyik legfontosabb értékesítési piacuk került veszélybe.

Összességében megállapítható, hogy a kora újkori Közép-Európa gazdasági körforgásában a különböző térségek kiegyensúlyozott viszonyrendszerben, többé-kevésbé egyenrangú partnerként vettek részt a többoldalú üzleti hálózatban. Bár nyilvánvaló, hogy a döntően mezőgazdasági termékekkel operáló magyar régiók – a működési feltételek és az agrár-, illetve ipari termékek közötti általános árrés miatt – hátrányosabb helyzetben voltak, nem lehet sematikusan kijelenteni, hogy ez úgymond kiszolgáltatott helyzetbe hozta volna az említett térségeket. A kölcsönös egymásrautaltság szinte minden kétoldalú interregionális kapcsolatban igazolható.

Mezőgazdaság

A fentiek tekintetében azokat a termelési ágakat érdemes kiemelten vizsgálni, amelyeken keresztül a Kárpát-medence szerves része maradt a közép-európai gazdasági hálózatnak. A tanulmány az alábbiakban elsősorban az ország nyugati és középső területeire koncentrálna. A 15-16. században nagyarányú népességnövekedés volt jellemző Európában. Ez a demográfiai tendencia kisebb-nagyobb ingadozásokkal érvényes maradt az egész kora újkorban. A kárpát-medencei népesedési folyamatokra erőteljesen rányomták bélyegüket a háborús pusztítások. Itt nemcsak a jelentősebb hadjáratok okozta vérveszteségekre kell gondolnunk, hanem a három részre szakadt ország határvidékein szinte folyamatos pusztulással és/vagy elvándorlással számolhatunk. Mindemellett viszont azokon a területeken, amelyeket kevésbé érintettek a háborús pusztítások (pl. nyugat-, északnyugat-magyarországi vármegyék, a hódoltság „belső” területei), a korszak jelentős részében mérsékelt, sőt bizonyos időszakokban dinamikus népességnövekedés mutatható ki.

A pozitív demográfiai folyamatok mezőgazdasági konjunktúrát okoztak. Az agrárarak fokozott növekedése két változássorozatot indított el. A megnövekedett keresletre reagálva – mintegy kézenfekvő módon – nőtték a mezőgazdasági termelés mennyiségi mutatói. A másik, hosszú távon talán még jelentősebb következmény volt a birtokszerkezet átalakulása. A 15. században szerkezeti értelemben még a parasztgazdaságok alkották a fő súlypontot, s arányában jóval kisebb jelentősége volt a földesúr saját kezelésében lévő földeknek. A 16. század első felében – az agrárkonjunktúra hatásaként – a földesurak egyre inkább gyarapítani

szerették volna a piacra vihető terménymennyiséget. A jobbágyi terményadó növelése mellett a birtokstruktúrát is megváltoztatták. Az értékesíthető terménymennyiség növelése végett ugyanis növelni igyekeztek a majorságok területét. Ez az irtásföldek feltörése, az elhagyott egyházi vagy egyéb földek elfoglalása mellett leginkább a paraszti földek kárára történt. A piaci pozíciók javítására rendelkezésre állt még egy módszer: az egyházi gabona- és bortized kibérlése. Ezt a gyakorlatot is széles körben alkalmazták. Végül a földesuraknak elővásárlási joga volt jobbágyaik borára és gabonájára, amelyet széles körben igyekeztek kihasználni, gyakran nem egészen törvényes módon.

A mezőgazdaság más szempontból is egy átmeneti időszakot élt meg. A kora újkor két századában – az általános európai viszonyokkal megegyezően – a két- és a háromnyomásos művelési mód váltakozott, a korszak második felében egyre inkább az utóbbi javára.

A földesurak mellett a mezővárosi polgárság is nagymértékben bekapcsolódott a mezőgazdasági termékek regionális kereskedelmébe, vagy akár a külföldre irányuló exportba is. A gabonát elsősorban a regionális centrumokban, azaz egy-egy város vagy mezőváros piacán értékesítették. Mindemellett kimutatható határon túlnyúló gabonaexport is, többek között az észak-nyugati régiókból a morva határtérségekbe vittek ki ilyen árut.

A művelési módokkal ellentétben az európai viszonyokhoz képest jelentős eltérés tapasztalható az állattenyésztés súlyát illetően. Az alföldi marhatenyésztést és az állatállomány értékesítését elsődlegesen a mezővárosi polgárság koordinálta. A marha mellett kisebb részben a ló- és juhtenyésztés is hasznot hajtott. Az oszmán hódítás nem érintette negatívan a marhatenyésztésre specializálódott mezővárosi polgárság gazdasági tevékenységét, mivel az oszmán pénzügyigazgatásnak jelentős jövedelme származott az exportból. Az első komolyabb krízist a tizenöt éves háborúval kezdődő konfliktusok jelentették. A háborús pusztításoknak az állattenyésztésre nézve érdekes módon voltak pozitív következményei is, ugyanis az elnéptelenedett alföldi falvaknak a korábban szántóként használt területét legelőként lehetett a legegyszerűbben újra bevonni a termelésbe. Mindazonáltal a 17. században már folyamatosan csökkent a magyar marhatenyésztés volumene, majd a 17. század közepétől az európai élelmezési viszonyok megváltozása zárta le a magyar marhatenyésztés fénykorát. A globalizálódó gazdasági rendszernek köszönhetően ugyanis többek között a német területek már egyre kevésbé voltak rászorulva a magyar marhabehozatalra.

Az élőállat és az egyéb állati termékek (állatbőr, gyapjú, faggyú stb.) mellett a bor volt az agrárium másik jelentős exportterméke. A kedvező klimatikus feltételekkel rendelkező régiókban a monokultúrás szőlőtermesztés már a 15. században jelentős bevételi forrás volt az erre specializálódott városi és mezővárosi polgárság számára. A bor a kora újkorban folyamatosan közszükségleti cikknek számított. Az ebből következő folyamatos keresletnek, valamint az általános készpénzhiánynak köszönhetően a bornak jelentős tőkeakkumulációs szerepe is volt, azaz gyakran készpénzhelyettesítő funkcióként jelent meg a kereskedelmi forgalomban, összességében tehát ígéretes üzletnek mutatkozott szőlőtermesztésbe és bortertermelésbe fektetni. A bor előállításában és kereskedelmében jelentős szerepet vállaltak a polgárok. A szőlőtermesztés és a borkereskedelem főként a (mező)városi polgárok, illetve a városokba települt nemesek kezében összpontosult, mivel ők tudták felvásárolni a nagytermelők borát. A magyar bor elsődleges felvevő piaca Dél-Lengyelország, Morvaország és Szilézia volt, kisebb részben a német térség. Az északi (lengyelországi) és az északkeleti (erdélyi) borkivitelben Kassa, Bártfa, Késmárk és Eperjes, valamint Patak polgárai játszották a fő szerepet. Az északnyugati (morvaországi és sziléziai) irányokban a nagyszombatiak,

kisebber részben pedig a pozsonyiak voltak a fő exportőrök. A termelési mutatókat negatívan befolyásolta a 16. század végén kezdődő klímaváltozás. Az 1580-as évektől kontinentális szinten jelentősen esett az átlaghőmérséklet. Ennek az ún. kora újkori kis jégkorszaknak az első szakasza tartott egészen az 1630-as évekig. A következő lehűlési fázis a 17-18. század fordulóján következett be.

Kézműipar és szolgáltatás

Az ország teljes népességét figyelembe véve a kora újkorban a kézműipari tevékenységet végzők aránya viszonylag alacsony volt. A kézművesek részesedése – a polgári társadalom egyre növekvő differenciálódásával párhuzamosan – elsősorban a városi lakosságon belül nőtt.

A városok és a mezővárosok ipari termelése legnagyobb részt céhes keretek között folyt. A céheket nem szabad a mai értelemben vett érdekképviseleti szervekként értelmezni, számos olyan funkciót gyakoroltak, amelyek által nagyban meghatározták a kézművesek mindennapjait, nemcsak a szakmai, hanem a privát szférában is. A céhek gazdasági szempontból közvetítették a piac igényeit, szabályozták a nyersanyagbeszerzést és – az iparosok közötti konkurenciaharcot elkerülendő – biztosították a termelésben a cétagoknak az egyenlő esélyeket, továbbá felelősek voltak a mesterek által előállított termékek minőségéért is.

Azaz az elterjedt nézettel szemben, miszerint a céhes rendszer az ipari termelés fejlődésének kerékkötője lett volna, hangsúlyoznunk kell, hogy az ilyen keretek között folyó városi ipart a legkevésbé sem szabad mozdulatlanba merevedett, „elmaradott” rendszerként értelmeznünk. Elengedhetetlen feltétele volt a termelésnek, hogy az iparosok igazodjanak a változó körülményekhez (divatáramlatok; fogyasztási szokások és piaci viszonyok változása). Ennek megfelelően egyes iparágak visszaszorultak, ugyanakkor mások nagyobb jelentőségre tettek szert. A változó igényekre reagálva, az egyes szakmákon belül egyre inkább jellemző volt a specializálódás, amelynek eredményeként az egyes ágakon belül egyre több olyan szakma önállósodott, amelynek iparosai valamely speciális termék előállítására szakosodtak. Így a fegyverkovácsok céhéből egy idő után kiváltak a pajzskészítők, kardkovácsok, vagy a lakatosoktól önállósultak például az órákészítők. A rokon szakmák tevékenységét aprólékosan szabályozták. A más céhek termékeinek elkészítését, azaz más szakmában való „kontárkodást” büntették.

A céhalapítások, valamint a kézművesek számára kiadott szabályzatok megalkotásában a regionális központok jutottak kiemelkedő szerephez, a kisebb városok legtöbbször ezek céhleveleit vették át: amelyik céhtől átvették, azt nevezték anyacéhnek. Jól mutatja például Pozsony regionális centrum szerepét, hogy kézművesei Vácott, Nyitrán, Győrben, Sopronban és Körmenden alapítottak fiókcéheket.

A céh tisztségviselői megbecsült polgárok voltak, élükön a céhmester állott, akit a felavatott mesterek évenként választottak. Szociális téren a céh gondoskodott a tagok családjáról. Munkaszervezeti szempontból a legfontosabbnak az új iparosok képzését tekinthetjük. Bár sok céh engedélyezte nők mesterré avatását, döntően inkább a férfiak töltötték be a vezető tisztségeket. Léteztek azonban kifejezetten, sőt kizárólag nőket alkalmazó céhek is, főként a textilfeldolgozás területén.

A céh előírta, hogy egy mester hány segédet alkalmazhat, számuk korlátozásával a céhbe történő bejutást is igyekeztek szabályozni. A 3-4 éves tanulói idő lejáratá után az inas felvételt nyert a céhlegények közé. A vándorlással egybekötött tanulásnak más funkciója is volt: ezáltal erősödtek a városok közötti kapcsolatok is. A paraszti lakosságtól eltérően a kézművesek munkaritmusuk nem volt az évszakok váltakozásához kötve. Egy munkanap általában 12-14 óra hosszát tartott. A műhelyen belül nem volt munkamegosztás és sokszor maguk a kézművesek gondoskodtak a késztermék értékesítéséről is. Bár a legtöbb kézművesmunka egész évben magas intenzitású tevékenységet követelt meg, összehasonlítva az újkori manufaktúris- vagy gyári termeléssel, a céhes iparosok kedvezőbb helyzetben voltak. A műhelyekben általában kellemesebb légkör uralkodott, a mester és a legények közötti viszony sokszor családi volt. Egy adott darab elkészítésékor nagy mozgásteret volt az iparosnak a kivitelezésben.

A céhtagok szerepe a városi politikában is jelentősnek számított, ugyanis a döntően kézműves foglalkozású középréteg a céheket használta fel arra, hogy érvényesítse érdekeit a városi vezetésen belül. Fontos volt a céhek védelmi funkciója is: háborús helyzetben kötelesek volt hadi szolgálatot teljesíteni a városban. Erről árulkodik a városokban faltornyok vagy bástyák elnevezése: Mészárosok Tornya, Szabók Bástyája stb.

A céhes kézművesek nem fedték le teljes mértékben a termelést, jelentős csoportot alkottak a céhen kívüli kontárok – elsősorban a céhből kiszorult iparosok, a mesteri címet megszerezni nem tudó céhlegények tartoztak ebbe a körbe. A mai nyelvben pejoratív értelmű *kontár* ezekben az esetekben nem jelentette azt, hogy ezek az iparosok céhes társaiknál gyengébb minőségű terméket állítottak volna elő.

Egy jelentősebb városban akár 50-60 céh is volt, legnagyobb szerepe a helyi igények kielégítését célzó élelmiszeriparnak volt, amelynek fő képviselői a pékek és a mészárosok közül kerültek ki. Ezt követte a textil- és bőripar, illetve a fa- és fémfeldolgozó ipar, amelynek képviselői használati tárgyakat és fegyvereket egyaránt gyártottak, továbbá az építőipar és a fuvarozás. A textilipar főként a nyugatról behozott félkész termékek feldolgozására épült. A textiliparból élő kézművesek (szabók, kalaposok, szűcsök stb.) által előállított ruhadarabok sokféleségéről, formai és színbeli változatosságáról számos forrás tanúskodik. A bőrök kikészítését a tímárok, cserzővargák és az irhások végezték. A fémmegmunkálással foglalkozók közül az ötvösök voltak a legvagyonosabbak. Ugyancsak jelentős volt a kovácsok, rézművesek szerepe, de tekintélyes számú kádár és bognár is dolgozott a (mező)városokban, hiszen kiemelt szereppel bírt a fuvarozás (ld. borkereskedelem). Az építőipar viszonylag jelentős számú ácsot és kőművest foglalkoztatott. A szakmák közül a teljesség igénye nélkül említhetjük még a fazekasokat, nyergeseket, szíjjártókat, üvegeseket, asztalosokat, lakatosokat, puskaműveseket stb. A jelentősebb keresletnek és nagyobb megbecsülésnek örvendő szakmák képviselői frekvenciált helyen, például a város főterén árultak.

A céhek száma nem fedte le az összes szakmát, gyakran előfordult, hogy több szakma képviselői egyesültek egyazon céhen belül; ilyen összefogásra találunk példát a pozsonyi kőfaragók és kőművesek 1552-es céhlevelében. Az építőiparban is gyakran került sor ilyen több szakmát egybefogó társulásokra; Budán az ácsok, kőfaragók, kőművesek, téglakészítők és (utca)kövezők alkottak társulást; de Sopronból is találunk hasonló példát.

A 16. század második harmadától a mesterré avatott kézművesek számának megtorpanása mutatható ki. A céhek egyre inkább megnehezítették az új tagok belépését, a legényeknek

pénzzel vagy nyersanyaggal kellett hozzájárulni a céh vagyonához. Mindennek köszönhetően egyre kevesebb mestert avattak a céhek. Ezzel párhuzamosan egyre több kontár élt a városban, tehát nem az utánpótlás „apadt el”. Egyedül a mesterek fiai és azok a legények részesültek engedményekben, akik egy mester leányát vagy özvegyét vették feleségül. A céhek bezárkózási kísérletei valójában az egyes szakmák monopolizálását célozták, azaz néhány családból álló szűk kör sajátította ki magának az adott szakmát.

A 17. században folytatódott az új céhek alapítása, új szakmák önállósulása, azaz a kézművesek további szakosodása. Ez a tendencia még erőteljesebben jelentkezett a mezővárosokban. A céhes ipar azonban csak látszólag erősödött, a céheken belül szigorodtak a belépési feltételek, itt is a céhek bezárkózásáról beszélhetünk. A beszűkülő belső piac tovább erősítette a versenyt, amelynek a szabad királyi városok mesterei már egyre gyakrabban lettek a veszesei. Az országba beáramló ipari termékek, valamint a mezővárosi és paraszti kézművesek egyre komolyabb konkurenciát jelentettek. A városi vásárok csökkenő kereslete miatt a mestereknek árulniuk kellett a mezővárosok piacain is, áruik azonban általában drágábbak voltak a paraszti iparosokénál. Egyre gyakoribbá váltak az árlimitációk, 1625-től már törvény írta elő az árszabás gyakorlatát, a városi céhszervezet autonómiája a 17. század második felében már gyakran sérült. Az országgyűlési törvények az 1650-es évektől megadták a lehetőséget a vármegyéknek, hogy felülbírálhassák a céhek árszabásait.

Kereskedelem

A kora újkor egyik legizgalmasabb változássorozata a globális gazdasági rendszer formálódása volt. Az interkontinentális folyamatok mellett a régiók közötti gazdasági erővonalak is folyamatos mozgásban voltak. A 15. század második felétől érezhetően megnövekedett Augsburg gazdasági szerepe Nürnberggel szemben. A 16. században már egyértelműen az augsburgiak játszották a vezető szerepet, ezt a pozíciójukat egészen a 17. század első harmadáig, közepéig sikerült megtartaniuk. A 16. század második felében és a 17. század első évtizedeiben zajló nyugat-európai gazdasági válság hatásaként a vezető délnémet konszernek egyre nagyobb figyelemmel fordultak a közép-európai térség felé. A Kárpát-medence kereskedelmi hálózatára a gazdaságon kívüli tényezők pregnánsan rányomták bélyegüket. Mindezzel együtt rendkívüli jelentőségű, hogy három részre szakadt Magyar Királyság továbbra is szerves része maradt az európai gazdasági rendszernek. Ennek a kiterjedt üzleti hálózatnak egyik fő „tengelyét” az ún. dunai útvonal és annak kapcsolódó régiói voltak alkották.

A dunai útvonal magyarországi szakaszának üzleti hálózata az említett központi tengelyhez kapcsolta az egész Kárpát-medencét mint összefüggő gazdasági egységet. Pozsony alatt a mosoni ág volt hajózható, ezen Győr és Komárom érintésével egészen Vácig vagy – a hadi helyzettől függően – Pestig hajózhattak lefelé. A század közepétől Vácnak nőtt meg a geostratégiai jelentősége, mivel az Alföld, illetve Felső-Magyarország útvonalai itt egyesültek a dunai útvonallal. A tágan értelmezett dunai térségnek északkeleti irányban Kassa volt a központja. Utóbbi városon keresztül Krakkóval, illetve Dél-Lengyelországgal állt fenn aktív kapcsolat. A Pest és Vác térségében összefutó szárazföldi utak a kelet-magyarországi központokat is bekapcsolták a Nyugat-Közép-Európával fenntartott vérkeringésbe. Ilyen kelet-magyarországi központokként emelhető ki többek között (Nyír)bátor, Várad vagy Debrecen. A 16. század derekától a 17. század első feléig tartó konjunktúrális tendenciákra épült azoknak az alföldi mezővárosoknak a gazdasági fejlődése, amelyek a marhafelvásárlás és a hajtás szempontjából kedvező helyen feküdtek. A „három város” (Nagykőrös, Cegléd, Kecskemét) mellett további mezővárosoknak is megnövekedett a gazdasági jelentőségük

(Túr, Makó Ráckeve, Tolna stb.). A Magyar Királyság keleti régióiban a két legnagyobb gazdasági központ, Debrecen és Kolozsvár Erdélyt, illetve a román vajdaságokat kapcsolta be a dunai térségbe. A román vajdaságokkal, illetve az észak-balkáni területekkel fenntartott üzleti hálózatot, valamint az abban központi szerepet játszó kézműipari termelést az erdélyi szász városok koordinálták. Visszatérve a dunai vízi úthoz, a Buda-Belgrád szakasz a dél-dunántúli, a dél-alföldi, valamint a balkáni régiókkal teremtett összeköttetést.

A dunai térség fő exportcikke a magyar marha és a magyar réz volt. Az Alsó-Ausztriai Kamara dokumentumai szerint az 1548-1558 közötti időszakban évente 50-55.000 marhát hajtottak fel Bécs és a környező városok piacaira. Ez a szám a 17. század elejéig tovább nőtt.

A délnémet és az osztrák térséghez hasonlóan a magyar marhának Velence és általában az észak-itáliai térség élelmiszerellátásában is alapvető szerepe volt. A velencei irány forgalma az 1570-es években mintegy évi 15-20.000 marhára becsülhető. A magyar marhaexportban bekövetkező zavarok komolyan veszélyeztették az adriai város húsellátását. Példaként említhető a század utolsó éveiben bekövetkező válság, melynek eredményeként 1598-ban a velencei *Signoria* kénytelen volt korlátozni a polgárok húsfogyasztását.

A morvaországi irány Auspitz (ma Hustopeče) központtal a század utolsó éveiben vált egyre jelentősebbé. A morva-cseh útvonal forgalomnövekedése valójában már a század közepén megindulhatott. A tendenciaváltás érzékeltetésére egy jellemző adat: 1543-ban egyetlen alkalommal 6000 marhát hajtottak Auspitz felé. A nyugati irányú marhakereskedelem fellendülésével a magyar térségben is végbement a tanulmány bevezetőjében említett tőkekoncentráció, csak a német viszonyokhoz képest jóval szerényebb mértékben. Ennek a tőkenövekedésnek a kiterjedt német, osztrák, morva, sziléziai stb. kapcsolatrendszerrel bíró nyugat-magyarországi (főként pozsonyi és nagyszombati) polgárok, majd a század második felétől egyre inkább az alföldi tőzsér-kereskedők voltak a legnagyobb haszonélvezői.

A magyar réz jelentőségét két jelenség érzékelteti a legszemléletesebben. Egyrészt, hogy a korszak legjelentősebb bankházi folyamatosan próbáltak felvásárlási, illetve közvetett módon kiviteli jogot szerezni a nyersanyagra, másrészt a magyar réz folyamatosan „feltűnik” a kontinentális kereskedelmi rendszer kulcsfontosságú pontjain. A Fugger-Thurzó konszern szerepe közismert. A Fuggerek után az augsburgi Manlich-ház, majd 1569-től az ugyancsak jelentős augsburgi a Paller-Weis cég jogot nyert a besztercebányai réz forgalmazására. A századfordulón Bécs egyik legjelentősebb bankházának a feje, Lazarus Henckel fektetett be a magyarországi rézkitermelésbe. A magyar rézexport és a külföldi tőke kapcsolata a korábbiakban számos téves, közhelyszerű megállapításra adott okot. A bécsi befektető esetében érdemes például megemlíteni, hogy Henckel tőkeinvestíciójának nagy szerepe volt abban, hogy a század végére veszteségessé váló magyar rézkitermelést sikerült újraindítani.

A magyar rézexport jelentősége – a külföldi befektetők mellett – még a nyersanyag ún. árupályáján keresztül is érzékelhető. A magyar rézexport volumene a 15. század végétől nőtt meg fokozott mértékben. A német piacokat több útvonalon érhatték el a szállítmányokkal. A dunai térség mellett a másik fő irányt a morva-sziléziai útvonal képezte. Ezen a vonalon Breslauból Lipcsébe szállították az ércet, majd innen tovább Nürnberg és Frankfurt piacaira. A német térségben a magyar réz végpontja Hamburg és Lübeck volt. A magyar réznek az antwerpeni tőzsde forgalmában is jelentős súlya volt. A nyersanyag a 15. század végén jelent Velence piacain, majd innen a levantei térségbe szállították tovább. A magyar rézkivitel fénykorát 16. század második felében jelentkező kitermelési nehézségek törték meg. A századfordulón újrainduló termelés számára kedvezőek voltak az európai értékesítési

lehetőségek (1590-1610 között megduplázódott a réz ára), azonban a skandináv réz növekvő konkurenciája miatt nem sikerült a korábbi időszak piaci pozícióit „visszaszerezni”.

Szakirodalmi ajánló

- Baraczka István: A hazai pénzrendszerek és pénzek történetéhez (Nyugat-dunántúli számadáskönyvek pénztörténeti adatainak alapján 1540-1560). Levéltári Közlemények 36. (1965) 1. sz. 235-254. p.
- Bessenyei József: Menekültek... A kereskedelem helyzete Magyarországon 1526 után, Bornemisza Tamás és a budai menekültek működésének tükrében. Miskolc – Bp., 2007.
- Bogdán István: Magyarországi őr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig. Bp. 1991.
- Braudel, Fernand: A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában. 1. k. Bp., 1996.
- Braudel, Fernand: Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV-XVIII. század. 1. k. A mindennapi élet struktúrái. Bp., 2004.
- Calabi, Donatella: The Market and the City. Square, Street and Architecture in Early Modern Europe. Aldershot – Burlington, 2004.
- Ciocca, Pierluigi: L'Instabilit? dell'economia. Prospettive di analisi storica. Torino, 1987.
- Dalhede, Christina: Zum europäischen Ochsenhandel: Das Beispiel Augsburg 1560 und 1578. St Katharinen, 1992.
- Diefenbacher, Michael: Handel im Wandel: Die Handels- und Wirtschaftsmetropole Nürnberg in der frühen Neuzeit (1550-1630). In: Stadt und Handel. Szerk.: Bernhard Kirchgässner. Veröffentlichungen des südwestdeutschen Arbeitskreises für Stadtgeschichtsforschung II./2/22. Sigmaringen, 1995.
- Ember Győző: Magyarország nyugati külkereskedelme a XVI. század közepén. Bp., 1988.
- Feldbauer, Peter: Globalgeschichte 1450-1620: Von der Expansions- zur Interaktionsgeschichte. In: Friedrich Edelmayer – Peter Feldbauer – Marija Wakounig (Hg.): Globalgeschichte 1450-1620. Anfänge und Perspektiven. Edition Weltregionen. Bd. 4. Promedia Verlag. Wien, 2002. 23-32. p.
- Gecsényi Lajos: Bécs és a hódoltság kereskedelmi összeköttetései a 16. században (Thököly Sebestyén felemelkedésének hátteréhez). Századok 129. (1995) 4. sz. 767-790. p.
- Gecsényi Lajos: Harmincadok és harmincadosok a 17. század derekán (Forrásközlés), In: Népek együttélése Dél-Pannóniában. Tanulmányok Szita László 70. születésnapjára. Szerk.: Lengvári István – Vonyó József, Pécs 2003, 129-145. p.
- Gecsényi Lajos: Bécs és Magyarország kereskedelmi kapcsolatainak történetéhez a 16-17. század fordulóján. In: Gecsényi Lajos: Gazdaság, társadalom, igazgatás. Tanulmányok a kora újkor történetéből. Szerk.: Katona Csaba. Győr, 2008. 271-288. p.
- Gecsényi Lajos: Folytonosság és megújulás Magyarország és a felnémet városok gazdasági kapcsolataiban a középkortól a kora újkorig. In: Gecsényi Lajos: Gazdaság, társadalom, igazgatás. Tanulmányok a kora újkor történetéből. Szerk.: Katona Csaba. Győr, 2008. 409-432. p.
- Gecsényi Lajos: Kelet-magyarországi kereskedők a nyugati távolsági kereskedelemben 1546-ban. In: Gecsényi Lajos: Gazdaság, társadalom, igazgatás. Tanulmányok a kora újkor történetéből. Győr, 2008. 229-240. p.
- Granasztói György: A városi élet keretei a feudális kori Magyarországon: Kassa társadalma a 16. század derekán. Korall Társadalomtörténeti Egyesület (Társadalomtörténeti monográfiák 2.). Bp., 2012.
- Greenfeld, Liah. The Spirit of Capitalism: Nationalism and Economic Growth. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2001.
- Házi Jenő: Az 1566. évi soproni borkereskedelem. Soproni Szemle 13. (1959) 3. sz. 151-157. p. Soproni Szemle 1937-1964; 1998-2003. 1959. CD-ROM változat Arcanum 2004.
- Häberlein, Mark: Fugger und Welser: Kooperation und Konkurrenz 1496-1614. In: Die Welser. Neue Forschungen zur Geschichte und Kultur des oberdeutschen Handelshauses. Szerk.: Mark Häberlein – Johannes Burkhardt. Berlin, 2002. 223-259. p.
- Häberlein, Mark: Die Fugger. Geschichte einer Augsburger Familie (1367-1650). Stuttgart, 2006.
- Henning, Friedrich Wilhelm: Die Handelsfunktionen Breslaus in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts. In: Scripta Mercaturae 6. (1972) 1-2. sz. 105-122. p.
- Henning, Friedrich Wilhelm: Der Ochsenhandel aus den Gebieten nördlich der Karpaten im 16. Jahrhundert. In: Scripta Mercaturae 7. (1973) 1. sz. 23-51. p.
- Hildebrandt, Reinhard: Der Niedergang der Augsburger Welser-Firma (1560-1614). In: Die Welser. Neue Forschungen zur Geschichte und Kultur des oberdeutschen Handelshauses. Szerk.: Mark Häberlein – Johannes Burkhardt. Berlin, 2002. 265-284. p.

- Kellenbenz, Hermann: Wirtschaftsleben der Blütezeit. In: Geschichte der Stadt Augsburg von der Römerzeit bis zur Gegenwart. Szerk.: Gottlieb – Baer – Becker – Bellot – Filser – Fried – Reinhard – Schimmelpfennig. Stuttgart, 1984. 258-301. p.
- Kenyeres István: A királyi Magyarország bevételei és kiadásai a XVI. században. Levéltári Közlemények 74. (2003) 59-103. p.
- Kenyeres István: A magyarországi réz- és marhakereskedelemmel kapcsolatos nemzetközi hitelügyletek a 16. század második felében. In: A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére. Szerk.: Baráth Magdolna – Molnár Antal. Budapest – Győr, 2012. 209-221. p.
- Kocsis Gyula: Az érsekújvári hídvámjegyzék (Adatok a 16. század végi élőállat kiviteléről). In: Bács-Kiskun megye múltjából XII. Szerk.: Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét, 1993. 287-359. p.
- Kubinyi András: Buda és Pest szerepe a távolsági kereskedelemben a 15-16. század fordulóján. Történelmi Szemle 36. (1994) 1-2. sz. 1-52. p.
- Lanaro, Paola: Periferie senza centro. Reti fieristiche nello spazio geografico della Terraferma veneta in et? moderna. In: La pratica dello scambio. Sistemi di fiere, mercanti e citt? in Europa (1400-1700). Szerk.: Uő. Venezia, 2003. 21-51. p.
- Landsteiner, Erich: Handelskonjunkturen. In: Wien. Geschichte einer Stadt. Szerk.: Peter Csendes – Ferdinand Opll. 2. k. Die frühneuzeitliche Residenz (16. bis 18. Jahrhundert). Szerk.: Karl Vocelka – Anita Traninger. Wien – Köln – Weimar, 2003. 201-205. p.
- Landsteiner, Erich: Wien im zentraleuropäischen Kontext. In: Wien. Geschichte einer Stadt. Szerk.: Peter Csendes – Ferdinand Opll. 2. k. Die frühneuzeitliche Residenz (16. bis 18. Jahrhundert). Szerk.: Karl Vocelka – Anita Traninger. Wien – Köln – Weimar, 2003. 133-137. p.
- Maeijer, Josephus M. M.: Bijzondere overeenkomsten: Maatschap vennootschap onder firma commanditaire vennootschap. C. Asser's handleiding tot de beoefening van het Nederlands burgerlijk recht. deel 5. Tjeenk Willink. Zwolle, 1995.
- Makkai László: Der ungarische Viehhandel. In: Der Außenhandel Ostmitteleuropas 1450-1650. Die ostmitteleuropäische Volkswirtschaft in ihrer Beziehungen zu Mitteleuropa. Szerk.: Ingomar Bog. Köln – Wien 1971, 483-506. p.
- Molnár Antal: Egy raguzai kereskedőtársaság a hódolt Budán. Bp., 2009.
- Német István, H.: Városigazgatás fordulóponton. A 17. század utolsó harmadának abszolutista vonásai a városokban. In: Fejezetek Pozsony történetéből magyar és szlovák szemmel. Szerk.: Czoch Gábor – Kocsis Aranka – Tóth Árpád. Pozsony, 2005. 210-229. p.
- Oborni Teréz: Erdély pénzügyei I. Ferdinánd uralma alatt. FONS Könyvek 1. Bp., 2002.
- Oborni Teréz: A tizenhetedik század története. 2. kiadás In: A magyar újkor története. Szerk. Szvák Gyula. Bp., 2007. 75-139. p.
- Pach Zsigmond Pál: Magyarország nyugati gyapjúszövet behozatala a XV. és a XVI. század közepén. In: Történelmi Szemle 14. (1971) 1. sz. 24-33. p.
- Pap Ferenc: Kolozsvári harmincadjegyzékek (1599-1637). Bukarest – Kolozsvár, 2000.
- Paulinyi Oszkár: Gazdag föld – szegény ország. Tanulmányok a magyarországi bányaművelés múltjából. Szerk.: Buza János – Draskóczy István. Budapest, 2005.
- Pálffy Géza: A 16. század története. Bp., 2000.
- Pálffy Géza: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században. Bp., 2010.
- Pickl, Othmar: Der Handel Wiens und Wiener Neustadts mit Böhmen, Mähren, Schlesien und Ungarn in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts. In: Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450-1650. Szerk.: Ingomar Bog. Köln – Wien, 1971. 320-341. p.
- Pickl, Othmar: Routen, Umfang und Organisation des innereuropäischen Handels mit Schlachtvieh im 16. Jahrhundert. In: Festschrift Hermann Wiesflecker zum 60. Geburtstag. Szerk.: Alexander Novotny – Othmar Pickl. Graz, 1973. 143-166. p.
- Prickler, Harald: Das Volumen des westlichen ungarischen Außenhandels vom 16. Jahrhundert bis 1700. In: Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege. Die Vorträge des 1. Internationalen Grazer Symposions zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Südosteuropas (5. bis 10. Oktober 1970). Szerk.: Othmar Pickl Graz, 1971. 131-144. p.
- Sahin-Tóth Péter: A velencei magyar marhaexport válsága a XVI-XVII. század fordulóján egy francia forrás tükrében. In: Tanulmányok a 60 éves Gecsényi Lajos tiszteletére. FONS (Forráskutatás és Történelmi Segédtudományok) 9. (2002) 1-3. sz. 75-106. p.
- Schilling, Heinz: Die Stadt in der frühen Neuzeit. Enzyklopädie Deutscher Geschichte 24. München, 2004.
- Stromer, Wolfgang von: Welser Augsburg und Welser Nürnberg: Zwei Unternehmen und ihre Standorte. In: Die Welser. Neue Forschungen zur Geschichte und Kultur des oberdeutschen Handelshauses. Szerk.: Mark Häberlein – Johannes Burkhardt. Berlin, 2002. 215-222. p.

- Szakály Ferenc: Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez. Bp., 1995.
- Szűcs Jenő: Das Städtewesen in Ungarn. In: La Renaissance et la réformation en Pologne et en Hongrie. Studia Historica 53. Bp., 1963. 113-164. p.
- Takáts Sándor: „A dunai hajózás a XVI. és XVII. században”. Második közlemény. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 7. (1900) 4. sz. 145-176. p.
- Tózsza-Rigó Attila: Az 1497-es pozsonyi bormérési statútum. Agrártörténelmi Szemle 47. (2006) 1-4. sz. 201-222. p.
- Tózsza-Rigó Attila: A pozsonyi gazdasági elit nürnbergi kapcsolatai a 16. században. Urbs Várostörténelmi Évkönyv 3. (2008) 329-348. p.
- Tózsza-Rigó Attila: A pozsonyi Tiltáskönyv (1538-1566) információs bázisa. (Különös tekintettel a pozsonyi felső- és középréteg városon túlnyúló kapcsolatrendszerére). Századok 142. (2008). 5. sz. 1135-1186. p.
- Tózsza-Rigó Attila: A „dunai útvonal” kereskedelmében részt vevő Augsburgiak társadalmi háttere és keleti irányú kapcsolatrendszere. FONS Forráskutatás és Történelmi Segédtudományok 16. (2009) 2. sz. 191-247. p.
- Tózsza-Rigó Attila: Szőlőbirtoklás a 16. századi Pozsonyban. In: Orosz István – Papp Klára (szerk.) Szőlőtermelés és borkereskedelem. Speculum Historiae Debreceniense. A Debreceni Egyetem Történelmi Intézet Kiadványai 2. Debrecen, 2013. 33-54. p.
- Tózsza-Rigó Attila: Bécsi kereskedők keleti irányú kapcsolatrendszere és pozsonyi partnerei a 16. században. In: A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Geccsényi Lajos tiszteletére. Szerk.: Baráth Magdolna – Molnár Antal. Budapest – Győr, 2012. 333-345. p.
- Tózsza-Rigó Attila: Kapitalista vállalkozói társaságok a késő középkorban és a kora újkor első felében (Különös tekintettel a délnémet kereskedelmi tőke működési mechanizmusára). Történelmi Szemle 55. (2013) 1. sz. 23-54. p.
- Tózsza-Rigó Attila: A dunai térség szerepe a kora újkori Közép-Európa gazdasági rendszerében. Délnémet, osztrák, (cseh-)morva, és nyugat-magyarországi városok üzleti és társadalmi hálózatai. ISBN 978-615-5216-64-0. Miskolc, 2014.
- Vass Előd: Vác 1560. évi török vámnaplói, Győr 1975.
- Vinkler Bálint: Krakkói vámnaplók tokaj-hegyaljai borokra vonatkozó bejegyzései 1597-ben. In: Szőlőtermelés és borkereskedelem. Szerk.: Orosz István – Papp Klára. Speculum Historiae Debreceniense. A Debreceni Egyetem Történelmi Intézet Kiadványai 2. Debrecen, 2009. 55-76. p.
- Zimányi Vera: Gazdasági és társadalmi fejlődés Mohácstól a 16. század végéig. In: Magyarország története 1526-1686. 3/1. Szerk.: Pach Zsigmond Pál – Zimányi Vera. Budapest, 1985. 285-392. p.